

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Rondom het zwarte gat in de psychoanalyse

Over de negatieve hallucinatie

JOS DE KROON

Het komt niet vaak voor dat wij in de kliniek geconfronteerd worden met het verschijnsel dat een patiënt iets niet waarneemt wat evident aanwezig is. Hallucinaties waarbij er iets wordt waargenomen wat er niet is, kennen wij maar al te goed. Zij vormen een van de pijlers waarop de diagnostiek van de psychose is gebaseerd. Wanneer één van mijn patiënten laat merken mij te horen noch te zien is er ogenschijnlijk iets heel anders aan de hand. In een andere aflevering van dit Tijdschrift heb ik samen met Thierry Verplancke melding gemaakt van het syndroom van Cotard waarbij een patiënt mij vertelde geen hersenen en geen hart te hebben en zelfs zei dood te zijn (De Kroon & Verplancke 2017). Hier betrof het een miskennis van het eigen bestaan of een vitaal onderdeel van het eigen lichaam. Het gaat dan over de waarneming van het zelf en de (gedeeltelijke) negatie daarvan. Meestal hebben hallucinaties betrekking op de waarneming buiten het zelf, van objecten en personen. Wanneer er waarneembare objecten of personen in het spel zijn die niet worden waargenomen, spreekt men van een <negatieve hallucinatie>.

De vraag is natuurlijk hoe dit mogelijk is en hoe wij dat in een theoretisch kader kunnen plaatsen. Daarvoor moet een lang traject worden afgelegd waarin het denken over de mens centraal staat. Dit denken begon niet in de psychiatrie, zeker niet, en ook niet uitsluitend vanuit de geneeskunde. Aanvankelijk behoorden de psychologische aspecten van het denken over de mens tot het domein van de filosofie, te beginnen bij de voor-socratici, maar gaandeweg na diverse afsplitsingen en specialisaties uitmondend in de moderne (waarnemings)psychologie. De volgende denkers geven hierin richting aan: Maurice Merleau-Ponty, Henri Bergson, Michel Foucault, Jacques Lacan, Melanie Klein, maar ook Freud. De focus is gericht op het niets, dat in het denken een belangrijke plaats heeft ingenomen, en hoe de psychiatrie daarmee omgaat. De psychoanalyse kan een rol spelen bij het ontsnappen uit de in het westers denken ontstane impasse waar het gaat over de constitutie van het subject. Tijdens het afleggen van dit parcours moet de blik niet afgewend worden van de klinische praktijk. De realiteit van de kliniek dwingt tot handelen, maar wanneer wij worden geconfronteerd met een verschijnsel dat in feite niet

begrepen wordt, wat moet je dan doen? Doorgaans zullen wij geneigd zijn hallucinaties te zien als manifestaties van een psychose en dat geldt ook voor de negatieve hallucinatie. Vaak zijn negatieve hallucinaties niet te beïnvloeden met neuroleptica. Er worden meestal ook geen afwijkingen bij beeldvormend onderzoek gevonden. Dan zal men al gauw besluiten tot een psychogenese van dit verschijnsel. Maar hoe is dat dan mogelijk? Daarop zal ik hier een antwoord proberen te geven.

De huidige psychiatrie omarmt een uitgesproken mechanistische visie op de mens. De mens is in haar ogen een machine die te manipuleren is met psychofarmaca en gedragsmodificerende technieken, met als doel een reductie of het doen verdwijnen van symptomen. Het wegnemen van symptomen is inmiddels het hoogste goed geworden en maakt de belangrijkste bezigheid van de psychiatrie uit. Dat brengt met zich mee dat een meer beschouwende houding van de psychopathologie in de verdrukking is geraakt. Het lijkt erop dat de fenomenologie en de psychoanalyse volledig verdwenen zijn uit de psychiatrie.

Om het mechanistisch denken in de psychiatrie tegen te gaan kan een casusbespreking als deze daar een bijdrage aan leveren. Het zijn juist de extreme gevallen van psychopathologie die het reflecteren op gang kunnen brengen. De negatieve hallucinatie is daar een goed voorbeeld van.

Het is opvallend dat in mijn speurtocht naar literatuur over de negatieve hallucinatie deze psychopathologische verschijningsvorm nergens wordt genoemd in de psychiatrische handboeken. Het lijkt erop dat het een louter psychoanalytische aangelegenheid is.

¶ *Melanie en de gaten in haar belevingen*

De eerste keren dat ik Melanie sprak was ik nogal van haar gecharmeerd. Een hippe outfit en een vlotte babbel. Voor haarzelf was er niet zoveel aan de hand met haar en zij vond het maar vreemd dat het FACT-team (Flexible Assertive Community Treatment-team) het nodig vond dat zij met een rechterlijke machtiging moest worden opgenomen. In de buurt waar ze woonde had zij overlast gegeven aan omwonenden; vooral de verzameling van afval die zij in haar huis opsloeg en de activiteiten die zij 's nachts aan de dag legde, gepaard gaande met te luide muziek, irriteerden in hoge mate de omwonenden. De kamers van haar huis waren tot aan het plafond volgestouwd met spulletjes die zij had gevonden op straat en in vuilnisbakken. Het verblijf in haar woning werd door het FACT-team niet meer als verantwoord geacht, niet voor haarzelf en niet voor haar omgeving met het oog op de hygiëne. Zij gebruikte drugs die haar werden geleverd door 'vrienden'. Zij was aan drie universitaire studies begonnen, maar had geen enkele afgemaakt. Zij heeft een relatie gehad en twee kinderen gekregen die in een pleeggezin zijn ondergebracht en met wie zij nog nauwelijks contact heeft.

Omdat zij ontkende GHB (gammahydroxyboterzuur) te hebben gebruikt werd zij grondig onderzocht en bleek zij na enige twijfel dat middel toch te gebruiken. Zij werd toen overgeplaatst van de afdeling Dubbele Diagnose naar de afdeling voor de behandeling van mensen met een psychose, waar meer toezicht kon worden gehouden om gebruik van dit middel uit te sluiten.

Een clinicus zou tegen het bestaan van een negatieve hallucinatie kunnen inbrengen dat drugs en in het bijzonder GHB gepaard kunnen gaan met geheugenverlies. Bij Melanie zou dat ook het geval kunnen zijn, maar daartegen pleit dat haar geheugenfuncties anderszins niet waren aangetast. Ook andere behandelaars en de verpleegkundigen waren onder de indruk van haar 'ontkenning' van de realiteit die zij niet kenden uit de ervaring met andere GHB-gebruikers.

Op mij maakte Melanie een authentieke indruk.

¶ *Kleine geschiedenis van de negatieve hallucinatie*

Enige tijd voordat de negatieve hallucinatie in de kliniek met name door Charcot werd beschreven, was dit verschijnsel al bekend, wat blijkt uit de literaire publicaties van Nikolaj Gogol en Guy de Maupassant. Misschien dat De Maupassant bekend was met de artikelen uit de school van Charcot, maar beide schrijvers waren zeker niet bekend met de psychoanalyse van Freud die juist vóór 1900 in opkomst was. De Oekraïense schrijver Gogol laat in zijn novelle *De neus*, die deel uitmaakt van *Petersburgse vertellingen*, de hoofdpersoon in de spiegel kijken die tot zijn ontzetting ziet dat hij geen neus meer heeft. Later ziet hij zijn neus op de Njevski Prospekt verdwijnen in een koets (Gogol 1836). De Franse schrijver De Maupassant, die een sterke belangstelling had voor mensen met een psychiatrische stoornis, voert in *Le Horla*¹ de hoofdpersoon op die in de spiegel kijkt en niets waarneemt (De Maupassant 1887). De Maupassant werd niet oud; hij stierf op 42-jarige leeftijd en eindigde zijn leven met psychotische episodes. Of beide schrijvers, Gogol en De Maupassant, uit eigen ervaring putten bij hun verhalen, blijft vooralsnog onbekend.

Het is waarschijnlijk dat Jules Cotard de eerste was die heeft gepubliceerd over een negatieve hallucinatie en het betrof een patiënte die dacht dood te zijn (Cotard 1882). Niet zo lang na de publicatie van Cotard heeft Freud de negatieve hallucinatie genoemd in *Psychische behandeling (behandeling van de ziel)* (Freud 1890). Daarna heeft hij geregeld gerefereerd aan dit verschijnsel. Het is niet zo verwonderlijk dat Freud bekend was met de negatieve hallucinatie, omdat hij vanaf oktober 1885 tot februari 1886 als arts-assistent in de Salpêtrière te Parijs verbleef, waar Jean-Martin Charcot de scepter zwaaide en onder zijn leerlingen Jules Cotard telde. Freud moet door het bestaan van de negatieve hallucinatie getroffen zijn. Dit blijkt uit de herhaalde malen dat hij erop terugkomt in zijn teksten en uit het feit dat dit verschijnsel zelfs een wending heeft gegeven aan zijn opvattingen over de waarneming. Ik kom daar later op terug.

¶ *De negatieve hallucinatie in de psychoanalyse*

De ziektegeschiedenis die Freud samen met Joseph Breuer publiceerde betrof het verhaal van juffrouw Anna O. Toen Freud tijdens haar behandeling bemerkte dat haar toestand verergerde riep hij een collega in consult die door Anna O. bij herhaling niet werd opgemerkt. Zij zag hem gewoon niet terwijl hij in de kamer aanwezig was. Pas toen deze arts geïrriteerd raakte en rook in haar gezicht blies, werd zij de vreemde arts gewaar, vloog naar de deur en viel daar bewusteloos op de grond (Freud & Breuer 1893).

Een andere negatieve hallucinatie wordt beschreven in de geschiedenis van de Wolfenman (Freud 1918). Deze patiënt speelde op de leeftijd van viereneenhalf jaar in de tuin in aanwezigheid van zijn 'njanja' en was bezig met een mes in de schors van een eikenboom te kerven. Overigens was dat dezelfde eikenboom als die hij zag in zijn droom met de zeven wolven erin. Ineens merkte hij op dat hij zijn pink had doorgesneden waarbij deze nog met een velletje aan zijn hand zat. Hij werd zeer angstig, maar voelde geen pijn. Snel ging hij op de bank naast de 'njanja' zitten zonder haar iets te zeggen. Even later durfde hij naar zijn hand te kijken en zag dat zijn pink er gewoon weer aanzat. Freud benoemt dit als een negatieve hallucinatie en brengt dit in verband met de castratieangst die een centrale rol speelt in de geschiedenis van de Wolfenman (Freud 1918).

Enkele jaren eerder had hij een meer theoretische tekst gemaakt, *Metapsychologische aanvulling op de droomleer*, waarin hij de hallucinatie vergelijkt met de droom (Freud 1915). Hij maakt een onderscheid tussen primair proces en secundair proces, waarbij de droom zich afspeelt in het eerste en later door opschorting en remming in het tweede wordt getoetst aan de werkelijkheid. Het beeld van de droom persisteert, maar krijgt pas zijn betekenis langs de weg van de verwerking in het secundair proces. In deze tekst brengt Freud voor het eerst naar voren dat zowel de droom als de hallucinatie teruggaat op het primair (primitieve) narcisme, met dit verschil dat bij de hallucinatie de realiteitstoetsing is weggefallen, terwijl de dromer bij waken weet dat het een droom was die mogelijk betekenis heeft. In een voetnoot wijst hij erop dat bij de verklaring van de hallucinatie beter kan worden uitgegaan van de negatieve hallucinatie (Freud 1915, p. 125). Dit inzicht zou beter aansluiten bij de afweer van ongewenste reminiscenties aan onaangename ervaringen en hij ziet dat eerder als een loochening dan als een verdringing.

Onder de pioniers van de psychoanalyse was het Sándor Ferenczi die de negatieve hallucinatie in verband brengt met een afwending van de realiteit die gezien wordt bij de hysterische bewusteloosheid (Ferenczi 1929).

Zowel bij Margeret Mahler als Francis Tustin komt de negatieve hallucinatie aan bod, die in verband wordt gebracht met de objectrelatietheorie, waarin zij een plaats zien om dit verschijnsel te beschouwen als een psychotisch mechanisme dat een waarneming in de realiteit in de weg staat (Mahler e.a. 1975; Tustin 1981).

André Green heeft in zijn *Le travail du négatif* een hoofdstuk gewijd aan de negatieve hallucinatie en grijpt daarin terug op Freuds tekst *Metapsychologische aanvulling op de droomleer*. Volgens Green neemt Freud een radicale wending ten aanzien van zijn theorie over de hallucinatie (Green 1977). Freud verplaatst namelijk zijn aandacht van de oppositie van de waarneming en de herinnering naar de representatie binnen het subject, waarbij er geen verschil bestaat tussen een droombeeld en een hallucinatie. Lag eerst het accent bij het object dat door het subject wordt waargenomen, nu verschuift die naar het subject, naar het proces van de waarneming zelf. Dus van buiten naar binnen. Green legt nadruk op de revolutionaire impact van de betreffende voetnoot in Freuds tekst over de negatieve hallucinatie die beter als uitgangspunt kan worden aangewend om de hallucinatie te verklaren, omdat het negatieve aspect goed aansluit bij het ›wegwerken› van onaangename ervaringen middels loochening (Green 1993). *Le travail du négatif* behandelt de kliniek van de negatieve hallucinatie waarin Green het complex van de dode moeder situeert; de moeder die fysiek aanwezig is maar op het psychisch niveau voor het kind afwezig is. Dit kan worden veroorzaakt door rouw bij de moeder door een verlies van een kind of een familielid. Het gevolg kan zijn dat de moeder het kind affectief afstoot. Het kind gaat zich op zijn beurt identificeren met het depressieve zwarte gat van de moeder. Op latere leeftijd kan het kind verzeild raken in een ›blanke depressie›² zonder de normale verschijnselen die bij een depressie optreden. Het subject gaat zich ten slotte identificeren met een zekere leegte (Green 1993).

Bij mijn weten heeft Lacan niet gesproken over de negatieve hallucinatie, maar het negatieve of het niets neemt een prominente plaats in binnen zijn theorievorming. Bij de separatie ontstaat er bij het subject een leegte, een niets dat erom schreeuwt gevuld te worden. Deze leemte wordt gevuld met het roemruchte object kleine a, dat een vooral imaginair karakter draagt, dat natuurlijk dicht aansluit bij de waarneming en dus ook bij de interpretatie.

Catherine Couvreur ziet de negatieve hallucinatie als een illusie van afwezigheid met als verklaring dat pijnlijke objecten in de externe realiteit die ›endopsychisch› worden omgezet tot een afwezig object, een gat in de waarneming (Couvreur 1992). Cecily De Monchaux brengt de negatieve hallucinatie in verband met een ›her-excitatie› van speciale herinneringsbeelden, een proces dat in gang wordt gezet door het denken (De Monchaux 1962).

In hedendaagse publicaties over negatieve hallucinatie die een zekere psychoanalytische invalshoek hebben, komt het verklaringsmodel niet verder dan dit verschijnsel te benoemen als een regressie, vergelijkbaar met voorbewuste waarnemingen en kinderlijke amnesie (Brakel 1989; Hazif-Thomas e.a. 2014; Hazif-Thomas 2016).

¶ *Het niets*

De negatieve hallucinatie draait om het niets. De psychoticus die met dit verschijnsel wordt geconfronteerd neemt het niets waar, wanneer je daarover in deze zin al kunt spreken. Hij of zij neemt iets niet waar wat onmiskenbaar aanwezig is. Het overkomt ons ook wel dat we iets pas waarnemen wanneer een ander ons daarop wijst. Je kijkt naar een boom en denkt alles waar te nemen wat er te zien valt: de vorm en kleuren van de takken en bladeren, de dikte van de stam en de hoogte van de boom, je ziet zelfs de blauwe lucht door het bladerdak heen. Dan zegt je metgezel: 'Zie je die vogels daar op die tak?' 'Nee, waar dan?' Na enige aanwijzingen en wat speuren zie je ineens twee vogels naast elkaar op een tak zitten. Zonder de hulp van een ander had je die niet gezien. Toch spreek je in dit geval niet van een negatieve hallucinatie. Na een correctieve ingreep zie je alsnog datgene wat er waar te nemen valt. In het geval van een negatieve hallucinatie helpt een dergelijke correctie niet. Het gat in de waarneming blijft aanwezig. Er wordt iets weggeknipt uit het beeld of geluid. Wanneer het de beleving van het eigen lichaam betreft, komt dit verschijnsel al dichterbij in de buurt van een interpretatie die onmiskenbaar fout is. Het miskennen van een hart te hebben bij iemand die in levenden lijve voor je staat is daar een voorbeeld van. Hier is de logica van een andere orde. De taal speelt daarin een belangrijke rol.

Het verschijnsel van een negatieve hallucinatie komt niet zomaar uit de lucht vallen. De gedachte van het niets heeft in de westerse cultuur haar diepe wortels. Is het niet zo dat het boek Genesis begint met de woorden: 'In den beginne schiep God hemel en aarde'. Daaruit kunnen we afleiden dat er daarvoor niets was, anders zou er geen sprake zijn van een schepping. God maakt iets uit het niets. De voorstelling dat aan de aanwezigheid van de dingen een afwezigheid of niets voorafging, is alom vertegenwoordigd in ons denken. Het is moeilijk voor te stellen dat er altijd al iets is geweest. Het niets-denken is een faculteit van het menselijk denken. Het denken is in staat om objecten tegenwoordig te stellen in de verbeelding. Dat gebeurt door middel van een symbool, met een woord. Tevens laat de taal toe een afwezigheid van objecten of personen op te roepen. Het zou heel goed mogelijk kunnen zijn dat het discours over het niets een bijproduct is van het denken. Ik kom daar later op terug.

In de moderne filosofie komt het thema van het niets weer sterk naar voren. Denk aan Schopenhauers negatieve ontologie, Heidegger's *nichtende Nichts* en Sartre's *L'être et le néant*. De Hamletse vraag: 'to be or not to be' heeft de filosofie altijd al beziggehouden en komt niet zomaar uit de lucht vallen, al was het alleen maar omdat wij voortdurend worden geconfronteerd met de dood, daar waar het denken ophoudt en er niets meer is. De dood markeert het einde van het bewustzijn, waar het niets regeert. Het bestaan van een eeuwige ziel wordt alleen nog maar in overdrachtelijke zin erkend.

¶ *Het niets en de waarneming*

Het contact met de werkelijkheid verloopt langs twee wegen: die van de waarneming en die van de symbolisatie middels de taal of via een abstractere weg met wiskundige formules. Het meer directe contact met de werkelijkheid is feitelijk het samenvallen met het zijn zonder enige distantie die noodzakelijk is om te reflecteren. Zo'n situatie zonder afstand heeft een petrificerend effect op het subject, zoals bij de aanblik van de Medusa, zoals dat zich voordoet in de psychopathologie bij de katatonie. Voor zover wij kunnen overzien luistert de materiële anorganische wereld naar de twee wetten van de thermodynamica; de wet van het behoud van energie en die van de entropie. Of deze wereld in zijn geheel onderweg zou zijn naar een andere constellatie en daarmee onderhevig zou zijn aan de wil, laat ik ter beoordeling graag over aan mystici waartoe Henri Bergson als een zeer eloquente vertegenwoordiger wordt gerekend (Bergson 1906, pp. 143-198). Voor Bergson is het onmogelijk het niets voor te stellen, evenals het bestaan van God overigens. Het niets bestaat alleen maar bij wijze van spreken. De ervaring van het niets komt wel voor bij mensen wanneer zij zich leeg voelen.

Juist deze paradox van het niets wordt hier in verband gebracht met het ontstaan van het spreken. Er is bij de separatie van het wordend subject een leegte ontstaan die erom vraagt gevuld te worden. De ervaring van de leegte is onverdraaglijk. Dat is echter het moment dat de taal haar intrede doet met aan de zijlijn de Ander die het materiaal aandraagt dat daarvoor nodig is. De ouders zijn de eersten die het kind op weg helpen om de leegte te vullen met woorden. Dat is de eerste gift die het subject ontvangt en aanzet tot een wederkerigheid (cf. Marcel Mauss 1923-1924). Deze woorden zijn echter 'slechts' symbolen die niet de materialiteit bezitten als de dingen. De separatie is iets wat in de realiteit plaatsvindt. Het woord is van een andere orde en zal feitelijk de leegte alleen maar bevestigen. Wanneer anderzijds de leegte bij het kind slechts gevuld wordt met materiële zaken zoals voedsel, drinken en later met speelgoed en snoep, zal het kind niet gaan spreken, leert het niet symboliseren. Het symbolisatieproces heeft de leegte nodig; het niets is een voorwaarde voor het spreken. In het verdere verloop zullen we zien dat het symbolische de waarneming beïnvloedt.

¶ *De plaats van de hallucinatie in de fenomenologie*

Merleau-Ponty maakt in zijn *Fenomenologie van de waarneming* enige ruimte voor de hallucinaties, maar beschrijft niet de negatieve hallucinatie (Merleau-Ponty 1945). Toch is zijn standpunt ten aanzien van de opvattingen over de hallucinatie in de (psychologische) wetenschappen niet mis te verstaan. Volgens hem ' [...] vervalsen de empirici de eigen zekerheidsaard en de immanente zin ervan want volgens de zieken (zoals patiënten met hallucinaties, JdK) zelf heeft de hallucinatie immers niet haar plaats in het objectieve zijn' (p. 435).

Ook het intellectualisme moet het bij Merleau-Ponty ontgelden. Deze doctrine maakt zich van het verschijnsel van de hallucinatie af door deze te construeren met een bepaald idee van het bewustzijn dat wat zij zou kunnen zijn, af te leiden. In de woorden van Merleau-Ponty:

‘Het *cogito* leert ons dat de existentie van het bewustzijn met het bewustzijn van de existentie samenvalt, dat er zich dus niets in kan bevinden waar het geen weet van zou hebben, en dat het omgekeerd alles dat het met zekerheid weet in zichzelf kan vinden, dat dientengevolge de waarheid of onwaarheid van een ervaring niet in haar betrekking met een uitwendige werkelijkheid moet worden gezocht, maar in het bewustzijn zelf afleesbaar moet zijn op grond van de intrinsieke benoemingen, zonder welke deze ervaringen nooit als zodanig zouden kunnen worden herkend’ (p. 435).

Met andere woorden: wat echt is of onecht, is niet afhankelijk van wat er door de (uitwendige) werkelijkheid wordt aangereikt, maar wordt beoordeeld vanuit het denken zelf. De paradox dient zich dan aan dat het bewustzijn alles zou weten, ook wat er is en wat niet. Daartoe is de psychoticus echter niet in staat. De vraag blijft ook voor de intellectualistische doctrine hoe een persoon kan denken dat het waarneemt, wanneer hij niet daadwerkelijk waarneemt. Merleau-Ponty vraagt zich vertwijfeld af hoe een bewustzijn zich zonder het te weten in een toestand van onvolledigheid kan bevinden: ‘Het intellectualistische *cogito* laat slechts een zuiver *cogitatum* tegenover zich toe, dat het door en door bezit en construeert’ (p. 435).

Hoe kan een denken zich vergissen over een object dat het zelf construeert? Psychoanalytici weten dat de mens geen baas is in eigen huis en dat het denken niet totaal is. Hier laat Merleau-Ponty zien dat ook vanuit een zekere logica en op grond van fenomenologische overwegingen er iets hapert in beide doctrines. Zij leveren een schijnoplossing van het raadsel bewustzijn, waar ook de waarneming aan onderhevig is, getuige het verschijnsel van de hallucinatie en a fortiori bij de negatieve hallucinatie.

¶ *Is het gat in de wetenschap te dichten?*

De fascinatie in de wetenschap voor het objectieve heeft het bestaan van het subjectieve verdrongen. Alles wat met waarneming heeft te maken verloopt langs het subjectieve. Dat vormt het gat in de wetenschap; in feite is dat de onzekerheidsfactor van Heisenberg die deze toepaste op de natuurwetenschappen (Heisenberg 1958). Men zou dat een gebrek, een mankement kunnen noemen, maar tegelijkertijd opent dit gegeven ook mogelijkheden. Deze subjectieve leemte zet de mens aan tot nadenken, tot spreken, tot overleggen en niet in de laatste plaats tot fantaseren en verlangen. Wij gaan de werkelijkheid te lijf met woorden, maar woorden en symbolen zijn geen dingen (Foucault

1966). Het symbolisch systeem dat door woorden wordt bevolkt zweeft als het ware over de werkelijkheid en lijkt af en toe contact te maken met die werkelijkheid, maar het blijft altijd een onzekere aangelegenheid.

De vraag is of het gat in het objectieve valt te dichten en of we dat wel moeten willen. Om het wat algemener en meer filosofisch te formuleren: is het gat in het zijn een *conditio sine qua non* voor het bewustzijn? Nee, het gat in het objectieve valt niet te dichten en ja, het gat in het zijn is een voorwaarde voor het bestaan van het bewustzijn, waar de waarneming een aspect van is.

Ook de psychoanalyse heeft te lijden onder de fascinatie voor het objectieve discours. Tendensen in de neuropsychanalyse wijzen in die richting. De psychoanalyse dient de taak op zich te nemen het subjectieve te verdedigen tegen het oprukkend objectivisme middels haar theorie en behandelmethode. De psychoanalyse is bijna uit de psychiatrie verdwenen en studenten psychologie krijgen te horen dat de psychoanalyse uit het pakket is verdwenen omdat het niet wetenschappelijk is. Gelukkig zijn er nog psychoanalytici die geloven in het bestaan van een gat in het zijn dat zij gelokaliseerd zien in het onbewuste.

Hoe kijkt de psychoanalyse aan tegen de negatieve hallucinatie? Dat is moeilijk te zeggen, omdat maar weinig psychoanalytici hierover expliciet hebben geschreven. Freud en Green vormen daarop een uitzondering. Daarom zal ik aan de hand van de objectrelatietheorie enkele voorzichtige gedachten uitspreken en proberen daarbij een 'over-interpretatie' te vermijden.

¶ *Melanie Klein en de objectrelatietheorie in verband met de negatieve hallucinatie*

Bij de geboorte komt het kind vanuit een wereld waar aan alle behoeften werd voldaan, uit een paradijs zonder frustratie, in een wereld waar dat geenszins het geval is. Deze paradijselijke situatie zet zich nog voort als het kind de borst krijgt, maar wanneer het moment komt dat de borst ophoudt deze rol te vervullen, hetzij door een gebrek aan melk of doordat de moeder andere taken heeft te vervullen, dan is er een situatie ontstaan van een afwezige behoeftebevrediging. Hiermee is de frustratie geboren en daarmee ook het goede aspect van de borst verdwenen. Het protest van het kind tegen deze frustratie uit zich in agressie en destructie. De weigerende borst wordt ervaren als de slechte borst die gestraft dient te worden en zoveel als mogelijk leeggezogen moet worden. Dat is ook het oedipale moment waar er een derde in het spel komt die vertegenwoordigd wordt door de vader (Klein 1957). Deze gebeurtenissen spelen zich af op een onbewust niveau, maar impliceren wel gebeurtenissen waar er sprake is van waarneming en interactionele aangelegenheden van bevrediging van behoeften door de ander, van verlangen ten gevolge van frustratie, van projectie, van internalisatie en projectieve identificatie. Deze ideeën over de goede en de slechte borst van Melanie Klein voortzettend, is aanleiding te denken dat het met libido bezette object of deelobject wordt geïnternali-

seerd en bij afwezigheid ervan imaginair tegenwoordig wordt gesteld, wat men een hallucinatie zou kunnen noemen.

Bij een normale ontwikkeling zal deze hallucinatoire constellatie overgaan in een besef dat de goede en de slechte aspecten van een object tot één object behoren en niet bij twee verschillende objecten. De noodzaak van een imaginaire wensvoorstelling is dan minder sterk aanwezig maar zal niet helemaal verdwijnen en zal zijn sporen nalaten in het onbewuste.

Wanneer ik Melanie Klein goed begrijp en op haar ideeën voortborduurt, zou het zo kunnen zijn dat de geïnternaliseerde objecten bezet blijven met een gesplitste kwalificatie van goed en slecht. Ik zie dat geregeld bij jongvolwassenen die bij hun worsteling met hun identiteit deze tegenstelling tussen goed en kwaad in zichzelf ervaren en dat projecteren op de buitenwereld als de duivel en God. Deze projectie staat ver van een metaforische beleving, maar heeft het karakter van een waarheidservaring.

Wanneer wij de kleiniaanse lijn nog verder doortrekken, kan het ook zijn dat de geïnternaliseerde slechte borst ontdaan wordt van een negatieve libidinele bezetting en daarmee uit het imaginaire zicht verdwijnt. Daarmee zou de negatieve hallucinatie verklaard kunnen worden. Er doet zich echter de vraag voor hoe dat te rijmen valt met het ontkennen van het gebruik van een drug, zoals bij onze patiënte, en het niet waarnemen van het eigen spiegelbeeld bij Gogol en De Maupassant. In het geval van het miskennen van het eigen spiegelbeeld is dat nog goed te begrijpen binnen het imaginaire veld. Het waar te nemen object is ontdaan van een libidineuze bezetting en daardoor niet existent. Bij de ontkenning van drugsgebruik en de niet-waarneming van alles wat daaromheen zit, zoals de objectieve aanwezigheid van de drug in een toilet-tasje, van lege flesjes waarin GHB werd aangetoond, ligt dit echter toch wel wat anders. Het lijkt erop dat in dit laatste geval de cognitie, of om met Lacan te spreken, het symbolische een rol speelt.

De vraag is daarbij of bij de waarneming het symbolische van de betekenissen niet altijd een rol speelt. Immers, een waarneming wordt altijd geïnterpreteerd, tenzij het subject is buitengesloten van de symbolische orde en daarvan is wel sprake in het geval van de psychose (Lacan 1956). Hiermee is dan de cirkel van de negatieve hallucinatie rond, maar ik kan niet ontkennen dat er sprake is van hiaten in mijn voorstelling van zaken en wellicht van te vroege veronderstellingen die zijn binnengeslopen in mijn verhaal. Ik roep dan ook de fenomenologen te hulp door een beroep te doen op hun *epochè*, waarmee zij het opschorten van een eindoordeel wilden aanduiden.

¶ *Terug naar de kliniek en de blinde wetenschap*

Wanneer het parcours in dit artikel wordt overzien, heeft de ervaring in de kliniek ons op het spoor gezet van het subject. Een patiënte liet ons zien dat er gaten kunnen bestaan in de waarneming. Haar bewustzijn ontkende het

bestaan van een deel van de werkelijkheid. Of moet ik zeggen dat haar negatieve hallucinatie een manifestatie is van het onbewuste? Haar ervaring heeft ons de weg gewezen naar het wezen van de waarneming. De waarneming is niet een registratie van een objectieve werkelijkheid, maar een menselijke faculteit waarin het subject centraal staat. Het is de vraag of ik zonder haar ervaring dit spoor van de negatieve hallucinatie hadden kunnen trekken. Mijn zoektocht betrad voornamelijk de geringe psychoanalytische literatuur en het filosofische veld. Voor mij als clinicus is het nog steeds verwonderlijk dat psychopathologie zoveel in zich heeft dat het de poorten openzet naar een beter begrip van dagelijkse manifestaties van menselijke ervaringen, die vanzelfsprekend lijken, maar dat in feite niet zijn.

Het zwarte gat is overal; in de kliniek, in de wetenschap en in het subject zelf. Op een of andere manier gaapt er een afgrond tussen geest en lichaam, ook al beweert de moderne wetenschap dat het anders is. De wetenschap ziet het zwarte gat niet, wil het niet zien en de vraag is of hier sprake is van een negatieve hallucinatie of een Oost-Indische blindheid.

Laten wij het adagium van Lacan ter harte nemen: «Écoutez bien le malade», want hij zet ons op het goede spoor.

Literatuur

- BERGSON, H. (1906). De creatieve evolutie. Leusden: ISVW Uitgevers, 2018.
- BRAKEL, L.A. (1989). Understanding negative hallucination: Toward a developmental classification of disturbances in reality awareness. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 37(2): 437-463.
- COTARD, J. (1882). Du délire des négations: Perte de la vision mentale dans la mélancolie anxieuse. *Archives de neurologie, revue des maladies nerveuses et mentales, tome IV* (pp. 152-170, 182-186). Texte sur internet. www.sante-sur-le-net.com
- COUVREUR, C. (1992). L'illusion d'absence: Hallucination négative et Hallucinatoire négatif chez Freud. *Revue Française de Psychanalyse*, 56(1), 85-100.
- FERENCZI, S. (1929). Relaxationsprinzip und Neokartharsis. In S. Ferenczi (1939). *Bausteine zur Psychoanalyse. III. Band, Arbeiten aus den Jahren 1908-1933* (pp. 468-489). Bern: Verlag Hans Huber.
- FOUCAULT, M. (1966). De woorden en de dingen. Amsterdam: Boom, 2012.
- FREUD, S. (1890). Psychische behandeling (behandeling van de ziel). In *Werken* 1 (p. 112). Amsterdam: Boom, 2006.
- FREUD, S., & BREUER, J. (1893). Ziektegeschiedenissen: Observatie 1, Juffrouw Anna O. In *Werken* 1 (p. 460). Amsterdam: Boom, 2006.
- FREUD, S. (1915). Metapsychologische aanvulling op de droomleer. In *Werken* 7 (pp. 275-401). Amsterdam: Boom, 2006.
- FREUD, S. (1918). Uit de geschiedenis van een kinderneurose («De Wolfenman»). In *Werken* 6 (pp. 474-582). Amsterdam: Boom, 2006.
- GOGOL, N. (1836). De neus. In *Verhalen* (pp. 148-175). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen, 2001.
- GREEN, A. (1976, 1990). *La folie privée*. Paris: Gallimard.
- GREEN, A. (1977). L'hallucination négative, note pour un addendum pour un traité des hallucinations. *L'Évolution psychiatrique*, 62(2), 645-656.
- HAZIF-THOMAS, C. (2016). Psychose, mélancolie et hallucinations négatives chez le sujet agé. *Annales Médico-psychologiques, Revue Psychiatrique*, 174(3), 185-188.
- HAZIF-THOMAS, C., STEPHAN, F., WALTER, M., & THOMAS, P. (2014). Hallucination

- négative, conscience de soi et avancée en âge. *L'encéphale*, 41(2), 168-173.
- HEISENBERG, W. (1958). *Physics and philosophy*. New York: Penguin Books, 2000.
- KHOURY, M. (2014). *Sur l'hallucination négative*. Conférence en ligne op internet. <https://www.aldep.org>
- KLEIN, M. (1957). *Envie et gratitude et autres essais*. Paris: Gallimard, 1975.
- KROON, J. DE, & VERPLANCKE, T. (2017). Als in een zwarte spiegel: Over het syndroom van Cotard. *Tijdschrift voor Psychoanalyse en haar Toepassingen*, 23(2), 105-115.
- LACAN, J. (1956). *Les psychoses. Le séminaire. Livre III. Texte établi par Jacques-Alain Miller*. Paris: Édition du Seuil, 1981.
- MAHLER, M., PINE, F., & BERGMAN, A. (1975). *The psychological birth of the human infant. Symbiosis and individuation*. New York: Basic Books.
- MAUPASSANT, G. DE (1887). *Le Horla et autres récits fantastiques*. Paris: Livre de poche, 1992.
- MAUSS, M. (1923-1924). *Essay over de gift*. Amsterdam: Boom, 2014.
- MERLEAU-PONTY, M. (1945). *Fenomenologie van de waarneming*. Amsterdam: Boom, 2009.
- MONCHAUX, C. DE (1962). Thinking and negative hallucination. *International Journal of Psycho-Analysis*, 43, 311-314.
- TUSTIN, F. (1981). *Autistic states in children*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul.

SUMMARY

Around the black hole in psychoanalysis: negative hallucination

This article aims to describe the essence of perception. Aided by the clinical experience of negative hallucination, the author searches for the fundamentals of perception. Through phenomenology he finds that the current scientific approach falls short because it eliminates the subject by virtue of its doctrine. In the negative hallucination, the hole in being resonates. This hole is an essential part of perception. Psychoanalysis still has some notion of this defect through the postulate of the unconscious. It therefore has the duty to defend the subjective against a one-sided objectivism. Patients can show it the way.

Key words: Lacan, negative hallucination, perception, phenomenology, subjectivity, the gap in being

Noten

- 1 *Le Horla* wordt door Maurice Khoury in verband gebracht met de Franse uitdrukking *hors-là*, wat betekent buiten het visuele veld, buiten de waarneming vallend, zoals bij de negatieve hallucinatie (Khoury 2014).
- 2 Blanke depressie is een uitdrukking van Green waarmee hij afwezigheid van

(deel)objecten aanduidt als gevolg van een primaire verdringing, zoals massieve decathexis, zowel radicaal als tijdelijk. Evenals de 'blanke psychose' hoort de blanke depressie tot de niet-neurotische structuren waar het triangulaire/oedipale bij het subject zich heeft geïnstalleerd (Green 1976, p. 78).

Manuscript ontvangen 3 juni 2020

Definitieve versie 9 januari 2021